

УДК 330.332:502.3 (477)

Г.В. Скуль, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економіки, Національний науковий центр «Інститут землеробства НААН»

ОБГРУНТУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ЕКОЛОГОБЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

У статті обгрунтовано теоретичні основи екологічнобезпечного використання земель. В основі дослідження покладено системний підхід до визначення суті категорії «екологічнобезпечне використання земель». Автором здійснено уточнення категорій «екологічнобезпечний», «екологічнобезпечне використання земель». На основі проведених досліджень було сформовано основні принципи, на яких базується екологічнобезпечне використання земель. Саме дотримання визначених принципів дозволить підтримувати стабільний розвиток товаровиробників та регіонів, де вони функціонують та сприятиме вирішенню ряду соціально-еколого-економічних проблем на місцях: збільшення виробництва та розширення ринку органічної продукції; залучення нових зовнішніх та внутрішніх інвестицій; створення робочих місць та збільшенню надходжень до бюджетів; сприяння сталому розвитку прилеглих територій; забезпечення рівня продовольчої безпеки та споживчого ринку здоровою та якісною продукцією; покращення екологічної ситуації; збереження навколишнього середовища; відтворення родючості ґрунтів; збільшення експортного потенціалу України. Вище представлені матеріали дозволяють визначити подальші напрями досліджень, серед яких можна виділити: інституційне забезпечення екологічнобезпечного землекористування, удосконалення механізму регулювання екологічнобезпечного використання земель.

Ключові слова: екологічнобезпечний, земля, ґрунт, засіб виробництва, сільськогосподарське землекористування.

А.В. Екель

ОБОСНОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ ЭКОЛОГОБЕЗОПАСНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЛИ

В статье обоснованы теоретические основы экологически безопасного использования земли. В основе исследования положен системный подход к определению сущности категории «экологически безопасное использование земель». Автором осуществлено уточнение категорий «экологически безопасный», «экологически безопасное использование земель». На основе проведенных исследований были сформированы основные принципы, на которых базируется экологически безопасное использование земель. Именно соблюдение определенных принципов позволит поддерживать стабильное развитие товаропроизводителей и регионов, где они работают и будет способствовать решению ряда социально-эколого-экономических проблем на местах: увеличение производства и расширение рынка органической продукции; привлечение новых внешних и внутренних инвестиций; создание рабочих мест и увеличение поступлений в бюджеты; содействие устойчивому развитию прилегающих территорий; обеспечение уровня продовольственной безопасности и потребительского рынка здоровой и качественной продукцией; улучшение экологической ситуации; сохранение окружающей среды; воспроизводство плодородия почв; увеличение экспортного потенциала Украины. Выше представленные материалы позволяют определить дальнейшие направления исследований, среди которых можно выделить: институциональное обеспечение экологически безопасного землепользования, совершенствование механизма регулирования экологически безопасного использования земель.

Ключевые слова: экологически безопасное использование земель, почва, средство производства, сельскохозяйственное землепользование.

G. Iekel

THE FOUNDATION OF THEORETICAL BASES OF ECOLOGICALLY SAFE LAND USE

The foundation of theoretical bases of ecologically safe land use were defined. The clarification of the categories "ecologically safe", "ecologically safe use of land" were carried out. To the basis of the researches the main principles on which to base the use ecologically

safe land were established. The main purpose of the research is the foundation of the theoretical bases of ecologically safe land use. In the course of writing the article general scientific and specific research methods were used. Historical and structural methods were used to justify the category "ecologically safe use of land". Terminological method was put in place to define the basic concept of research. Logical and analytical methods were used to form the basic principles on ecologically safe land use. As a result we can highlight the following features of categories "ecologically safe".

Key words: ecologically safe land use, ecologically safe, ecological balance, alternative farming systems.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Нині однією з умов функціонування товаровиробника на світовому ринку є необхідність узгодження економічних інтересів з принципами сталого розвитку. Ринкове середовище диктує нові норми ведення господарства в основі якого максимально ефективно використання наявних природних ресурсів з найменшою шкодою навколишньому середовищу. Збереження природи, відновлення балансу агроєкосистеми, контроль за дотриманням міжнародних екологічних вимог, стандартів усе це сьогодні є першочерговими завданнями для виробників. Вирішення глобальних екологічних проблем розпочинається на місцевих та регіональних рівнях. Саме керівники областей, міст та сіл приймають рішення, які впливають на безпеку життя та добробут громадян. Тому важливе значення мають програми розвитку регіонів та територій. Зменшення негативного впливу на навколишнє середовище можливе завдяки переходу на нетрадиційні методи ведення господарства: органічне землеробство, екологічнобезпечне землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається. Дослідженню екологічних проблеми сільськогосподарського землекористування присвячені роботи багатьох науковців, серед яких: Є. Воробйов, В. Гаврилишин, С. Дорогунцов, Т. Ніколаєнко, О. Корчинської, А. Москаленка, В. Русана, О. Смаглій, О. Тараріко, В. Трегобчук, О. Фурдичко, М. Хвесик та ін. Значний внесок у розвиток земельних відносин зроблено у роботах таких вчених: О. Гуторова, П. Данилишина, А. Даниленка, Д. Добряка, М. Зось-Кіора, Ш. Ібатулліна, І. В. Кошкалди, Л. Новаковського, П. Руснака, А. Третяка, М. Федорова та ін. Незважаючи на вагомий науковий доробок у сфері екологізації сільськогосподарського землекористування та розширеного відтворення родючості ґрунтів ринкові трансформації, які нині залишаються невід'ємною складовою розвитку національної економіки зумовлюють необхідність поглиблених наукових розвідок щодо теоретичного обґрунтування напрямів екологічнобезпечного використання земель у сільськогосподарській практиці.

Визначення окремих питань, що не вирішені в обраній для дослідження проблемі. Дослідження обґрунтування теоретичних основ екологічнобезпечного використання земель потребує системного підходу до його вивчення. Зокрема, потребують уточнення категорій «екологічнобезпечний», «екологічнобезпечне використання земель», визначення принципів, на яких базується екологічнобезпечне використання земель.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування теоретичних основ екологічнобезпечного використання земель.

Виклад основного матеріалу статті з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Основу товарообігу агропромислового комплексу України становлять продукти землеробства. Важливе значення мають умови за яких створюється продукція рослинництва, а саме ґрунт на якому вона вирощується. Освоєння всього земельного фонду в Україні становить близько 60 % (порівняно з 12 % у США). Навколишньому середовищу завдано великої шкоди: екстенсивне використання землі, розвиток

ерозійних процесів, розораність сільськогосподарських угідь досягла 81 %, а в окремих районах – 96 %, значні щорічні втрати гумусу, зростання площ деградованих ґрунтів – все це наслідки попереднього режиму господарювання.

На підтримання родючості еродованих ґрунтів в Україні за часів СРСР витрачалося 30 % поставок азотних і фосфорних добрив, а поставки калійних були в семеро нижчі від потреби для компенсації втрати їх унаслідок ерозії. Середньорічні втрати гумусу, унаслідок незбалансованого внесення і виносу органічної речовини та ерозії ґрунтів, перевищують 1,0 т/га. Втрати енергії, яка міститься в органічній речовині ґрунту й елементах живлення, у п'ятеро перевищують її відновлення за рахунок внесення органічних і мінеральних добрив, а останнє десятиліття подолання бездефіцитного балансу поживних речовин у ґрунті забезпечується приблизно на 10 % від потреби.

Індикатором родючості ґрунтів є врожай сільськогосподарських культур, і особливо, його якість. В Україні резерви збільшення землі в обробітку та екстенсивні шляхи її використання, відсутні. До того ж розорано площі схилів, водоохоронні зони, а також ґрунти, на яких економічно не вигідно вирощувати товарну продукцію [1, с. 11]. Підкислення ґрунтів призвело до погіршення водно-фізичних властивостей і біологічної активності, зниження ефективності родючості, посилення епіфітотій хвороб рослин, проникнення в продукти харчування радіонуклідів, важких металів, збільшення вмісту нітратів та нітритів [1, с. 15].

Усі вище перелічені фактори були поштовхом для пошуку науковцями нових методів ведення господарства. Виникла потреба знайти баланс між зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище та підвищенням урожайності продукції. Саме тому були запропоновані нетрадиційні методи господарювання: органічне землеробство, екологічнобезпечне землекористування.

З метою обґрунтування теоретичних основ екологічнобезпечного використання земель вважаємо за доцільне конкретизувати поняття "земля", "екологічнобезпечний", "використання".

В головному правовому документі України зазначено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [2].

Земля – ресурс, що використовується для виробництва сільськогосподарської продукції, будівництва міст, залізниць, шосейних доріг, будинків тощо [3].

В. Гаврилишин інтерпретує землю як об'єкт економічних відносин, як предмет, знаряддя і засіб праці та виробничі відносини, які виникають у процесі її використання й привласнення результатів праці [4]. Вона як засіб отримання необхідної суспільством продукції є засобом виробництва (головним засобом виробництва у сільському та лісовому господарствах) і важливим речовим фактором в інших сферах виробництва.

Земля – як засіб виробництва є необхідною матеріальною передумовою процесу праці, як один із головних матеріальних факторів. В галузях сільського господарства це є основним не відтворюваним засобом виробництва, що обумовлює обмеженість земельних ресурсів і залежність властивостей від кліматичних та природних факторів.

Земля – ресурс, що використовується для виробництва сільськогосподарської продукції, будівництва міст, залізниць, шосейних доріг, будинків, один із основних компонентів виробництва (інші компоненти: праця, капітал, природні ресурси) [5].

Земля – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують з нею [6].

Ряд науковців [7, с. 6] відзначають, що у функціональному відношенні термін "земля" має декілька значень: від гранично широкого, що охоплює всі природні фактори й умови виробництва (включаючи його базис, первинні предмети і засоби виробництва), до гранично вузького, обмеженого її роллю територіального операційного базису.

Поняття "земля" традиційно розглядають "як засіб виробництва, необхідну матеріальну передумову процесу праці, один з його найважливіших речових факторів" [8].

Є. Воробйов розуміє під поняттям "земля" природний ресурс, що можна використовувати для виробництва товарів та послуг [9, с. 589].

О. Смаглій визначає землю як найважливішу частину навколишнього природного середовища з характерним для неї простором, рельєфом, ґрунтовим покривом, рослинністю, надрами, водами, яка є основним засобом виробництва у сільському і лісовому господарстві, а також просторовим базисом для розміщення підприємств і організацій усіх галузей народного господарства [10].

Земля – ґрунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин [11, с. 558].

Земля в сільському господарстві – головний засіб сільськогосподарського виробництва, його активний елемент. Вона є загальною передумовою будь-якого виробництва, це – предмет, на який спрямована праця і одночасно знаряддя (засіб) виробництва [12].

Земля має свої специфічні риси, особливо в порівнянні з штучно створеними засобами виробництва:

- по-перше, вона є продуктом природи, тобто людська праця не витрачається на її створення;

- по-друге, штучно створені засоби виробництва можуть бути відтворені лише в міру їх фізичного зносу. Правильний підхід до використання землі, її постійна охорона дозволяють підтримувати на попередньому рівні біологічний потенціал і продуктивність, та суттєво їх примножувати;

- по-третє, визначною рисою землі як засобу виробництва є поєднання функцій предмета і засобу праці в одному виробничому процесі;

- по-четверте, землі притаманна незамінність в силу відсутності альтернативних ресурсів, використання яких дозволяло б задовольняти першочергові людські потреби [13].

Отже, дослідження показують, що землю варто розглядати як,:

- 1) незамінний продукт природи - ґрунт;
- 2) економічний ресурс - головний засіб сільськогосподарського виробництва;
- 3) просторовий базис для розміщення виробництва;
- 4) об'єкт економічних відносин;
- 5) соціальне значення - основне джерело продовольства.
- б) місце проживання багатьох рослин та тварин.

Деякі науковці ототожнюють терміни «землекористування» та «використання земель» або ж розкривають перше поняття через друге.

Використовувати в широкому розумінні – вживати що-небудь з користю, користуватися чимось [14].

Використовувати – застосовувати кого-, що-небудь для якої-небудь справи, знаходити застосовування кому-, чому-небудь [15].

Користуватися – уживати, використовувати що-небудь для власних потреб; застосовувати що-небудь для власних потреб; використовувати що-небудь у своїх інтересах, діставати вигоду з чогось.

Користь – добрі наслідки для кого-, чого- небудь; матеріальна вигода для кого-небудь [14].

Д. Добряк під користуванням землею розуміє форму, порядок і умови, за яких відбувається використання землі, а також усі види діяльності, що здійснюються на землі [16]. Землекористування визначається як система господарського та іншого використання землі, що склалась у країні під дією об'єктивних чинників або

запроваджена державою [17]. Землекористування – користування землею в установленому законом порядку [18].

Землекористування – фактичне використання даної ділянки землі окремою особою, групою осіб або державою відповідно до найдоцільнішого використання її корисних властивостей.

Землекористування – порядок, умови і форми користування землею, яка належить державі, колективам чи окремим особам.

Землекористування – система господарського та іншого використання землі, що складалась у країні під дією об'єктивних чинників або запроваджена державою. Мета землекористування – отримання найвищої користі, найвищого ефекту від землі за дотримання вимог її збереження й поліпшення. З. передбачає виробничий (корисний, ефективний), ресурсозберігаючий, відтворювальний і природоохоронний аспекти.

Дослідження показали, що «землекористування» є більш ширшим поняттям і включає у собі «використання земель».

Термін «екологічнобезпечно» носить системний характер та потребує розгляду під кутом зору різних наук: економіка, екологія, соціологія. Він є похідним від «екологічна безпека», в основі якого лежить поняття «екологічний» та «безпека».

Безпечний – 1) який не містить у собі небезпеки або захищає кого-, що-небудь від небезпеки, 2) який не завдає, не повинен завдавати шкоди [14].

Безпека в природокористуванні – комплекс умов, що забезпечує найменший рівень несприятливого впливу природи та технологічних процесів її освоєння на здоров'я людини [19].

Екологічний (похідне від екологія) – взаємовідношення між організмом і оточуючим середовищем [14].

В статті 50 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" означено екологічну безпеку як такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [20].

Термін «екологічна безпека» більше притаманний екологічній науці, хоча деякі науковці відносять її до соціальної категорії, притаманної людському суспільству, що формується в межах суспільних відносин [21].

Проведені нами дослідження дозволили визначити спільні ознаки у трактуванні поняття «екологічна безпека» (таблиця 1).

Як показали дослідження, більшість науковців схиляється до думки, що екологічна безпека є сукупністю дій, процесів і комплексом відповідних заходів, включає в себе стан захищеності довкілля та забезпечує екологічний баланс.

На нашу думку, поняття «екологічнобезпечний» слід відносити до міждисциплінарної галузі знань - економіки екології, оскільки, саме вона як зазначає А. Мазаракі, будучи економічною наукою, вивчає особливості правового, економічного механізмів взаємовідносин суспільства з навколишнім природним середовищем і методи найбільш ефективного впливу їх взаємодії з метою раціонального використання природних ресурсів, запобігання подальшого забруднення довкілля, підтримання нормальних умов природного ресурсного відтворення [22].

Таблиця 1

Трактування поняття «екологічна безпека» різними науковцями

Ознака	Джерело								
	Екологический энциклопедический словарь.	Екологічна енциклопедія	Пилипенко В.Ф.	Дуднікова І.І.	Долгова Т.І.	Шмандій В.М., Шмандій О.В.	И.И. Дедю	Козоріз Г.Г.	Яцик А.В.
Сукупність									
- дій				+				+	+
- станів									+
- процесів				+				+	+
- явищ									+
які прямо чи опосередковано не призводять до життєво важливої шкоди									+
Стан захищеності довкілля	+	+			+		+	+	
Виключає шкідливий вплив на оточуюче середовище							+		
Процес забезпечення захищеності					+				
Комплекс відповідних заходів				+				+	
Забезпечується запобігання погіршанню екологічної ситуації			+						
Запобігання існуючій загрози			+						
Динамічна складова регіональної системи						+			
Регульований стан				+					
Забезпечення екологічного балансу				+				+	
Відсутня загроза порушення балансу екологічних компонентів					+				
Запобігання виснаженню природних ресурсів								+	

Джерело: систематизовано автором

Ми будемо розглядати «екологічнобезпечний» як такий, при якому зберігається екологічна рівновага.

Категорії «екологічнобезпечний» притаманні такі ознаки:

- 1) підтримка на оптимальному рівні природно-ресурсного потенціалу та необхідної якості навколишнього середовища;
- 2) забезпечення екологічного балансу;
- 3) контроль держави;
- 4) виключає шкідливий вплив на оточуюче середовище;
- 5) передбачає запобігання виснаженню та знищенню природних ресурсів;
- 6) спрямована на збереження здоров'я людей;
- 7) забезпечення сталого соціально-економічного розвитку;
- 8) підтримка екосистем;
- 9) діяльність по захисту життєво важливих екологічних інтересів;
- 10) оптимальне використання природних ресурсів;

11) запобігання існуючої загрози значного погіршення екологічних параметрів погіршення середовища існування людей;

12) сукупність дій і комплекс відповідних заходів.

Екологобезпечне використання земель є послідовним етапом розвитку економіки землекористування і відрізняється від сталого, оптимального, раціонального та ефективного тим, що в першу чергу воно має екологічну спрямованість, а лише потім направлене на максимальний економічний ефект. Усі перераховані види землекористування враховували екологічну складову використання земель, але не приділяли їй значної уваги.

На нашу думку, екологобезпечне використання земель – процес вилучення із земельної ділянки корисних властивостей, при якому зберігається екологічна рівновага та задовольняються відповідні потреби землекористувача та виключається шкідливий вплив на оточуюче середовище. Таке визначення найбільш повно враховує економічну, екологічну та соціальні складові.

Висновки з даного дослідження. Вище викладений матеріал дозволяє визначити основні принципи на яких базується екологобезпечне використання земель:

- 1) підтримання екологічного балансу;
- 2) забезпечення державного та самоврядного контролю за використанням та охороною земель;
- 3) забезпечення сталого соціально-економічного розвитку;
- 4) сприяння підтриманню стійкості екосистеми;
- 5) запобігання виснаженню та знищенню природних ресурсів;
- 6) оптимізація використання природних ресурсів;
- 7) досягнення економічної ефективності;
- 8) відновлення природно-ресурсного потенціалу;
- 10) виробництво екологічно безпечної продукції;
- 11) застосування альтернативних систем землеробства;
- 12) попередження деградаційних процесів;
- 13) підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва;
- 14) виробництво безпечної продукції та сировини.

Саме дотримання таких принципів дозволить підтримувати стабільний розвиток товаровиробників та регіонів, де вони функціонують та сприятиме вирішенню ряду соціально-еколого-економічних проблем на місцях : збільшення виробництва та розширення ринку органічної продукції; залучення нових зовнішніх та внутрішніх інвестицій; створення робочих місць та збільшенню надходжень до бюджетів; сприяння сталому розвитку прилеглих територій; забезпечення рівня продовольчої безпеки та споживчого ринку здоровою та якісною продукцією; покращення екологічної ситуації; збереження навколишнього середовища; відтворення родючості ґрунтів; збільшення експортного потенціалу України.

Перспективи подальших досліджень. Вище представлені матеріали дозволяють визначити подальші напрями досліджень, серед яких можна виділити: інституційне забезпечення екологобезпечного землекористування, удосконалення механізму регулювання екологобезпечного використання земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Землеробство 21 ст. – проблеми та шляхи вирішення / В.Ф. Камінський, Я.М. Гадзало, В.Ф. Сайко, М.С. Корнійчук ; за ред. чл.- кор. НААН, проф. В.Ф. Камінського. – К. : ВП «Едельвейс», 2015. – 272 с.

2. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show>

3. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. – Київ: Феміна, 1995. – 368 с.

4. Економічна енциклопедія / За ред. В.Д. Гаврилишина – Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. – 348 с.
5. Большой экономический словарь/ Под ред. А. Н. Азрилияна. – 4-е изд. доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.
6. Словник-довідник з агроекології / За ред. О.І. Фурдичка – К.: Основа, 2007. – 272с.
7. Дорогунцов С.І. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу України і проблеми забезпечення його ефективного використання: [наукова доповідь] / С.І. Дорогунцов, О.С. Новоторов, Т.С. Николаєнко. — К.: НАН України; РВПС України, 1999. – 83 с
8. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / [гл. ред. А.М. Прохоров]. – [3-е изд.]. – М.: Советская Энциклопедия, Т. 9. – 1972. – 624 с.
9. Воробйов Є. Економічна теорія в питаннях та відповідях / Є. Воробйов. – Х.: ТОВ "Р.И.Ф.", 2002. – 640 с.
10. Еколого-технологічний словник-довідник з рослинництва / [О. Ф. Смаглій, М. Ф. Рибак, С. М. Талько та ін.]. – Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство "Льоник", 2002. – 136 с.
11. Горецький П.П. Словник української мови: Том перший/ За ред. М.Л. Мандрика – Наукова думка, Київський поліграфічний комбінат, 1979. – 247 с.
12. Українська сільськогосподарська енциклопедія: За ред. Пересипкіна В.Ф.– Київ. – Том 2. – 1971.
13. Економіка природопродопользования / под ред Т.С. Хачатурова .– М.: изд-во МТУ, 1991. – 271 с.
14. Новий словник української мови. Укладачі: Яременко В., Сліпущко О. – Київ: Видавництво «Аконіт» . – 2007. – С. 926.
15. Словник української мови / Ред. В.М. Русанівський. – Наукова думка. – 2010. – 245 с.
16. Добряк Д.С. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах/ДС Добряк, ДІ Бабміндра.- К.: Урожай, 2006.-336
17. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2. / Редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 864 с.
18. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – 4-е изд. доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.
19. Дуднікова І.І. Екологія і безпека життєдіяльності : термінологічний словник-довідник / Передм. Ю.С. Шемшученка. – К. : Вища шк., 2005. – 247 с
20. Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" Верховна Рада УРСР; Закон від 25.06.1991 № 1264-ХІІ.
21. Гетьман А.П. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні / Гетьман А.П., Шульга М.В., Бредіхіна В.Л. : Навчальний посібник. – Х.: Право, 2012. – 296 с.
22. Регіональна економіка: словник термінів: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [А. А. Мазаракі та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. А. А. Мазаракі ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 351 с.